

**ASPECTE DE DREPT COMUNITAR PRIVIND LEGEA
APLICABILĂ DIVORȚULUI CU UN ELEMENT DE EXTRANEITATE**

VLAD RĂDULESCU

Regulamentul (CE) nr. 2201/2003 (Bruxelles Ibis), care a abrogat Regulamentul (CE) nr. 1347/2000 (Bruxelles II) stabilește reguli privind jurisdicția și recunoașterea hotărârilor judecătorești în materie matrimonială, însă nu există dispoziții comunitare privind legea aplicabilă divorțului cu un element de extraneitate.

De aceea, în noiembrie 2004, Consiliul Uniunii Europene a invitat Comisia Europeană să prezinte, anul următor, o Carte Verde privind normele conflictuale în raporturile privind divorțul (Roma III). Ca o consecință, pe data de 14 iunie 2005, Comisia a prezentat un document care supunea dezbaterii publice problemele specifice raporturilor matrimoniale de drept internațional, invitând cu această ocazie toate părțile interesate (societate civilă, organizații non-guvernamentale, Guverne și Parlamente ale Statelor Membre) să prezinte propuneri, comentarii și răspunsuri, având ca punct de plecare situațiile practice prezentate, precum și cele 20 de întrebări adresate în Carte ¹.

Cartea Verde ² și-a propus să sublinieze neajunsurile normelor în vigoare în materie de divorț, care duc la o lipsă de certitudine și previzibilitate pentru părțile interesate, neajunsuri ce decurg, în special, din normele conflictuale diferite existente la nivelul fiecărui Stat Membru. Documentul apelează la o serie de exemple care pun în lumină dificultățile pe care soții le pot întâmpina în situația în care raporturile dintre ei sunt grav și iremediabil vătămate, iar continuarea căsătoriei nu mai este posibilă.

Un prim dezavantaj subliniat de documentul Comisiei îl constituie imposibilitatea, de cele mai multe ori, de a prevedea legea aplicabilă într-un caz

¹ Până la data de 30 septembrie 2005, termenul limită de depunere a comentariilor, un număr de aproximativ 65 de răspunsuri fuseseră primite de Comisie, în marea lor majoritate provenind din partea societății civile. Ele se găsesc pe site-ul

http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/news_contributions_divorce_matters_en.htm

² Green Paper on applicable law and jurisdiction in divorce matters {SEC(2005) 331} /* COM/2005/0082 final.

anume. Această situație apare deseori, când cei doi soți, având aceeași cetățenie, se despart și își stabilesc domiciliul ori reședința în State Membre diferite.

Pe de altă parte, lipsa unei legi aplicabile în materie de divorț și separație legală, nu recunoaște părților o suficientă libertate în alegerea normei aplicabile, normă a statului față de care cei doi se simt cel mai legați, dar ai căror cetățeni nu sunt³.

Alte neajunsuri ar putea izvorî din pronunțarea unei hotărâri de divorț într-un stat terț, non-membru al Uniunii Europene, și care nu este recunoscută în țara sau țările al căror cetățeni sunt foștii soți, precum și din riscul apariției fenomenului de „forum shopping” (căutarea jurisdicției celei mai favorabile) sau „rush to court”, care semnifică situația unuia dintre soți care sesizează primul o instanță competentă în baza unei norme conflictuale naționale, și care va judeca conform legii forului, mai avantajoasă (și din punct de vedere financiar) reclamantului.

Pentru toate aceste probleme prezentate, Cartea Verde propune 3 soluții: menținerea status-quo-ului, în situația în care neajunsurile identificate nu ar reprezenta pentru Statele Membre o atât de mare importanță încât să necesite adoptarea unui Regulament⁴ în materie; uniformizarea normelor conflictuale și, nu în ultimul rând, introducerea unei legi unice privind divorțul cu un element de extraneitate.

Uniformizarea normelor ce soluționează conflictele de legi în materie de divorț ar putea fi o soluție, având în vedere diferențele semnificative între Statele Membre, care fie determină legea aplicabilă în baza unor factori de legătură care caută să se asigure că divorțul va fi guvernat de legea statului cu care soții au cea mai strânsă legătură⁵, fie aplică exclusiv *lex fori*⁶, fie, cum e cazul Franței, care

³ Exemplul oferit de Carte este grăitor : un cuplu italian trăiește în Munchen de 20 de ani și sunt perfect integrați în societatea germană. După plecarea copiilor din domiciliul comun, ei decid să divorțeze prin acord, exprimându-și dorința ca legea aplicabilă să fie cea germană, față de care au cele mai strânse legături. Regulamentul 2201/2003 recunoaște posibilitatea soților să divorțeze fie sub legea italiană, fie sub cea germană. Însă, normele conflictuale ale ambelor țări țin cont, în primul rând, de cetățenia comună a soților, caz în care legea aplicabilă va fi cea italiană, nesocotindu-se astfel dorința soților.

⁴ Potrivit art. 249 alin.2 TCE, regulamentul este definit ca fiind actul comunitar cu aplicabilitate generală, obligatoriu în toate elementele sale și direct aplicabil în statele membre.

⁵ Cum ar fi luarea în considerare a cetățeniei comune a soților ori a reședinței comune, ca în cazul Austriei, Belgiei, Estoniei, Germaniei, Greciei, României, Ungariei, Italiei, Lituaniei, Luxemburgului, Olandei, Spaniei, Poloniei, Portugaliei, Cehiei, Slovaciei și Sloveniei.

⁶ Cipru, Danemarca, Finlanda, Letonia, Irlanda, Suedia și Regatul Unit.

aplică norme conflictuale unilaterale, care doar precizează în ce condiții legea franceză va fi aplicabilă⁷.

Această soluție a fost criticată, în special de practicienii de common-law⁸, care au susținut că uniformizarea normei conflictuale aplicabile ar mări costurile procedurilor, atât pentru soți, cât și pentru avocați, și ar însemna un efort în plus și pentru instanțe, care ar trebui să aplice o lege străină, total diferită de cea națională. De aceea, ei nu s-au arătat dispuși și nici pregătiți să renunțe la aplicarea *lex fori*, ținând cont că, din punctul lor de vedere, aceasta este legea care îndeplinește atât caracterul previzibilității, cerute de Cartea Verde, cât și pe cel al securității legale de care părțile au nevoie într-un asemenea caz.

De cealaltă parte, părerile exprimate de societatea civilă, ONG-uri și autorități ale Statelor Membre consecvente dreptului continental, au fost împotriva aplicării legii forului, căci aceasta ar duce la forum shopping, soluție ce nu poate fi acceptată.

Ultima soluție avansată de Cartea Verde a fost aceea de a permite soților să aleagă, în anumite limite, legea aplicabilă, în special în ceea ce privește divorțul prin acord. Soluția a fost motivată, în principal, de faptul că voința părților ocupă un loc din ce în ce mai important în materia legilor aplicabile raporturilor contractuale, putându-se astfel extinde și în materie de divorț.

Această soluție a fost criticată, pe bună dreptate credem noi, luând în considerare că în cazurile de desfacere a căsătoriei, de cele mai multe ori, soții nu pot ajunge la o înțelegere, nici cu privire la divorț și consecințele sale, și cu atât mai puțin la legea aplicabilă lui⁹, iar pe de altă parte, a lăsa părților alegerea legii aplicabile, ar putea avea ca efect pronunțarea unei hotărâri de divorț în baza unei legi „exotice”, cu care niciunul din foștii soți sa nu aibă vreo legătură.

Mai mult, într-o opinie¹⁰, se propune ca soluție, crearea unei noi instituții, opționale, numită Căsătoria Europeană. Ca și beneficii pe care le-ar oferi acest

⁷ Iva Perin Tomicic, *Private International Law Aspects of the Matrimonial Matters in the European Union – Jurisdiction, Recognition and Applicable Law*, în [Collected Papers of Zagreb Law Faculty](#), Vol. 57, No. 4-5, p. 864 pe site-ul http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=1581&lang=en (consultat la 15.10.2008).

⁸ Vezi răspunsul International Academy of Matrimonial Lawyers, p.2, pe http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/contributions/contributi_on_iaml_en.pdf, și cel al Family Lawyers Association din Irlanda, p. 2. Pe http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/contributions/contributi_on_family_lawyers_association_en.pdf (consultat pe 15.10.2008)

⁹ Vezi Nina Nina Dethloff, *Green Paper on applicable law and jurisdiction in divorce matters. Comments on Questions 19 and 20*, p.1, http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/contributions/contributi_on_university_bonn_en.pdf (14.10.2008).

¹⁰ Idem, p.3-4.

nou instrument, se menționează: cuplurile a căror relații ating, datorită elementelor de extraneitate, mai multe sisteme de drept, vor putea să adere la o *Matrimonium Europaeum*, care va fi guvernată de reguli uniforme în toate statele membre. Chiar de-ar fi ca unul din parteneri să își schimbe reședința, valabilitatea și efectele căsătoriei ar rămâne neschimbate. În particular, dacă mariajul s-ar desface prin divorț, condițiile desfacerii și efectele ei ar fi aceleași, oricare ar fi instanța care se va pronunța asupra ei.

Ca urmare a acestor consultări publice, pe 17 iulie 2006, Comisia a prezentat o Propunere de Regulament pentru amendarea Regulamentului Bruxelles II bis în ceea ce privește jurisdicția și introducând reguli privind legea aplicabilă în materie matrimonială¹¹.

Propunerea Comisiei introduce, în primul rând, posibilitatea soților de a alege, prin acord, instanța competentă, în limitele prevăzute de lege¹².

Actuala reglementare nu permite soților să introducă cererea de divorț într-un Stat Membru al cărui național este doar unul dintre soți, în lipsa unui alt factor de legătură. Noile reguli vor îmbunătăți liberul acces la instanță al soților de naționalități diferite, recunoscându-le acestora posibilitatea să aleagă, prin acord de voință constatat într-un înscris, semnat și datat de cei doi, instanța competentă dintr-un stat al cărui național este doar unul dintre ei.

Astfel, noul articol 3a prevede ca instanță competentă, pe cea de la ultima reședință pe care soții au avut-o pentru o perioadă de cel puțin 3 ani, ori instanța Statului Membru al cărui cetățean (național) este unul dintre soți, ori unde unul din ei își are „domiciliul”, în cazul Regatului Unit și al Irlandei.

Noțiunea de „domiciliu” are, în dreptul englez, un înțeles autonom: el reprezintă legătura legală, și de cele mai multe ori faptică, dintre o persoană și un spațiu aparținând unui sistem de drept, care poate coincide cu un stat (ca în cazul Franței de ex.), cu o parte a unui stat (ex: Țara Galilor), cu un stat dintr-o federație ori confederație (ex: Statele Unite ale Americii) ori cu un teritoriu. Scopul domiciliului este de a lega o persoană de un sistem de drept¹³ (*trad.n.*). orice persoană are un domiciliu și nicio persoană nu poate avea mai mult de un

¹¹ Redactat la Bruxelles, 17 Iulie 2006, COM(2006) 399 final, 2006/0135 (CNS).

¹² Art. 3a.

¹³ Michael Nicholls, *Jurisdiction In Matrimonial And Parental Responsibility Matters*, p.4, pe site-ul Academiei de Drept European

http://www.era.int/web/en/resources/5_2341_4270_file_en.6215.pdf (consultat la 19.10.2008).
Textul original: *Domicile is the legal, and often the factual, relationship between a person and a territorial area subject to one system of law, which may be a country, such as France, or a part of a country such as England and Wales or a state in the United States of America or a territory. Its purpose is to link a person with a system of law.*

domiciliu la un moment dat. Deci, domiciliul este o chestiune de fapt, un statut personal, dobândit prin efectul legii.

Nici noțiunea de „reședință obișnuită” nu este definită de Regulamentul 2201/2003, însă Ghidul Practic¹⁴ aplicarea dispozițiilor Regulamentului Bruxelles Ibis menționează că reședința obișnuită va fi determinată de judecător de la caz la caz, pe baza elementelor de fapt avute la îndemână. Interpretarea trebuie făcută, însă, în toate cazurile, ținându-se cont de obiectivele și scopul Regulamentului¹⁵. Aceasta înseamnă că nu putem vorbi de o noțiune autonomă, o unitate de concept în privința a ceea ce semnifică „reședința comună.”

Totuși, Curtea de Justiție a Comunităților Europene a statuat, în cauza „Swaddling vs. Adjudication Officer”¹⁶ că fraza „Stat membru în care o persoană își are reședința” trebuie înțeleasă ca acel Stat în care individul locuiește în mod obișnuit și unde se situează centrul său de interes.

Dacă niciunul dintre soți nu are reședința obișnuită pe teritoriul unui stat membru și nici nu au naționalitatea comună a unui Stat Membru, ori, în cazul Regatului Unit și al Irlandei, nu au domiciliul pe teritoriul acestor state, instanțele unui Stat Membru vor deveni competente, în baza faptului că soții au avut reședința comună pe teritoriul acelui stat pentru o perioadă de 3 ani ori, în cazul Regatului Unit și al Irlandei, domiciliul în acest stat¹⁷.

Comisia propune introducerea unor norme conflictuale armonizate și în privința legii aplicabile divorțului și separației legale, însă nu și pentru anularea căsătoriei, care, fiind strâns legată de condițiile de valabilitate ale acesteia, ar trebui, în opinia Comisiei, guvernate de legea statului în care s-a încheiat căsătoria ori de legea cetățeniei comune a soților¹⁸.

¹⁴ “Practice Guide for the application of the new Brussels II Regulation”, pe site-ul Comisiei Europene, http://ec.europa.eu/civiljustice/divorce/parental_resp_ec_vdm_en.pdf (consultat la data de 21.10.2008).

¹⁵ Ghidul Practic, p.12.

¹⁶ ECJ, Case C-90/97; [1999] 2 FLR 184. Textul original: *The phrase ‘the Member State in which they reside’ in Article 10a of Regulation No 1408/71 refers to the State in which the persons concerned habitually reside and where the habitual centre of their interests is to be found. In that context, account should be taken in particular of the employed person’s family situation; the reasons which have led him to move; the length and continuity of his residence; the fact (where this is the case) that he is in stable employment; and his intention as it appears from all the circumstances.*

¹⁷ Art. 7 din Propunere.

¹⁸ Consiliul Barourilor Europene, în opinia exprimată cu privire la Cartea Verde privind Legea Aplicabilă Divorțului a propus chiar ca anularea căsătoriei pentru nerespectarea condițiilor de formă să fie guvernată de legea locului în care s-a încheiat căsătoria, urmând ca pentru invalidarea căsătoriei pentru nerespectarea condițiilor de fond, să existe norme conflictuale armonizate,

Astfel, noul articol 20a prevede că soții pot, prin învoiala constatată într-un înscris semnat și datat, cel mai târziu până la momentul sesizării instanței, să aleagă legea aplicabilă divorțului și separației legale, dintre următoarele norme: legea statului în care au avut ultima reședință comună, atâta timp cât unul dintre soți încă mai locuiește acolo, ori *lex patriae* a unuia dintre soți ori a domiciliului său, în cazul Regatului Unit și al Irlandei, ori legea statului în care soții au avut reședința pentru o perioadă de cel puțin 5 ani ori, în sfârșit, *lex fori*.

În cazul lipsei acordului de voință dintre soți, articolul 20b stabilește că se va aplica, în ordine, legea rezidenței comune, ori legea ultimei reședințe comune, cât timp unul din soți mai locuiește acolo, ori legea cetățeniei ambilor soți (a domiciliului, în cazul RU și al Irlandei) ori, în ultimul rând, legea forului. Spre deosebire de prevederile Regulamentului pe care dorește să îl amendeze, Propunerea conține o enumerare ierarhizată a acestor factori de legătură, însemnând că ultimul își va găsi aplicarea în absența celorlalte.

Pentru a răspunde criticilor adresate de practicieni, Comisia propune ca instanțele să apeleze, pentru informare asupra dispozițiilor substanțiale ale legii aplicabile, la Rețeaua Judiciară Europeană în materie civilă și comercială¹⁹.

După cum se poate observa, posibilitatea de alegere de către soți a legii aplicabile este limitată, pe de o parte, de existența unei legături de fapt între părți și statul al căror legislație înțeleg să o aplice, iar pe de altă parte, de respectarea normelor de ordine publică ale Statului respectiv. Astfel, în articolul 20e al Propunerii de Regulament, se prevede posibilitatea ca instanța sesizată cu aplicarea unei legi străine să refuze acest lucru dacă astfel s-ar aduce atingere normelor naționale de ordine publică²⁰.

Pentru a fi în acord cu scopul noului Regulament, prevăzut în Preambul, și anume acela de a asigura certitudine și previzibilitate legală părților interesate,

stabilite prin Regulamentul de amendare a Regulamentului nr. 2201/2003. *CCBE Response to the European Commission Green Paper on Divorce*, p. 4, pe http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/contributions/contributi_on_ccbe_en.pdf (consultat la 21.10.2008).

¹⁹ Instituită prin *Decizia Consiliului din 28 mai 2001 de creare a unei Rețele Judiciare Europene în materie civilă și comercială (2001/470/CE)*, publicată în OJ L174, 27.06.2001, p.25.

²⁰ Această dispoziție a fost criticată pe motivul că noțiunea de „ordine publică” este prea vagă, fiind astfel susceptibilă de multiple interpretări. Ce s-ar întâmpla, spre exemplu, în cazul căsătoriilor legal încheiate între persoane de același sex, având în vedere că majoritatea Statelor Membre nu recunosc valabilitatea acestor uniuni? În această situație, reclamantul s-ar putea regăsi în cazul în care instanța sesizată să refuze aplicarea legii naționalității sale pe motiv că se aduce atingere ordinii publice a statului în cauză. Vezi *Working document on the Law applicable in Matrimonial Matters*, din 21.06.2007 al raportorului Eveline Gebhardt pe http://www.europarl.europa.eu/hearings/20070911/libe/working_doc_en.pdf (22.10.2008).

propunerea interzice, prin articolul 20d declinarea de competență (clauza de *renvoi*).

La 9 ianuarie 2008, raportorul Evelyn Gebhardt, membru al Comitetului pentru Libertăți civile, Justiție și Afaceri Interne din Parlamentul European (*LIBE Committee*)²¹, a prezentat amendamentele sale la Propunerea Comisiei privind modificarea Regulamentului numărul 2201/2003 privind jurisdicția în materie matrimonială și introducând reguli privind legea aplicabilă divorțului și separației legale.

Principalele amendamente aduse de Comisia pentru Libertăți Civile, Justiție și Afaceri Interne din Parlamentul European sunt:

a) **Definirea termenului de reședință obișnuită** ca fiind locul unde o persoană are locuința sa obișnuită, ordinară. Această definiție este necesară pentru a evita pe cât posibil interpretările arbitrare din partea instanțelor naționale. Înțelesul său va fi apreciat de judecător în fiecare în parte, și urmărește a stabili un concept unitar al dreptului comunitar.

b) **Alegerea instanței competente:** propunerea Comisiei prevede posibilitatea soților de a desemna prin acord instanța competentă să le soluționeze divorțul. Membrii Parlamentului aduc un amendament acestui articol în sensul în care dacă instanța aleasă de soți este a unui Stat Membru a cărui legislație nu recunoaște desfacerea căsătoriei prin divorț, ori nu recunoaște existența sau validitatea căsătoriei în discuție, atunci competența va reveni: 1) instanței naționalității unuia dintre soți sau 2) instanței Statului în care s-a celebrat căsătoria.

Posibilitatea recunoscută soților de a alege atât instanța competentă cât și legea aplicabilă divorțului nu trebuie să vatăme drepturile vreunui dintre părți, de aceea judecătorilor le revin obligația de a informa soții asupra implicațiilor legale ale acordului încheiat.

c) **Alegerea legii aplicabile divorțului:** Comisia, în propunerea sa din 17 iulie 2006 introduce posibilitatea soților de a alege printr-un act semnat și datat de ambii, legea aplicabilă procedurii divorțului. La acest articol 20a, membrii Comisiei Parlamentare au adăugat și posibilitatea ca soții să aleagă fie legea statului în care își aveau reședința la momentul la care a fost încheiat acordul de

²¹ Potrivit articolului 47 din Regulamentul de Funcționare al Parlamentului European, Roma III este subiectul dezbaterilor în comisii reunite, atâta timp cât problematica discutată cade aproape în mod egal în competența atât a *LIBE Committee*, cât și a Comitetului de Afaceri Juridice (*JURI*).

voință cu privire la legea aplicabilă, fie pe cea a statului în care s-a încheiat căsătoria. Dacă legea aleasă conform normelor conflictuale prevăzute de regulament nu recunoaște divorțul sau separație legală, ori recunoscându-le, aplicarea lor ar fi discriminatorie față de unul dintre soți, se va aplica *lex fori*²².

Oricare ar fi legea aleasă, ea nu trebuie să aducă atingere interesului superior al minorului, ori de câte ori există copii minori născuți din căsătoria ce urmează a fi desfăcută.

Regulamentul Roma III nu va armoniza legile naționale ale Statelor Membre în privința divorțului, însă intenționează, după cum am văzut, să regularizeze conflictele de legi în această materie. În orice caz însă, aplicarea unei legi străine într-o cauză care privește familia rămâne o chestiune controversată. Până la acest moment, Consiliul pentru Justiție și Afaceri Interne nu a reușit să ajungă la un acord în privința Propunerii de Amendare a Regulamentului 2201/2003. Contraritate de opinii există în continuare, în special între țările care aplică *lex fori*, și cele care, apelând la normele conflictuale, aplică o lege străină, având în vedere că Propunerea urmărește să modifice legea aplicabilă divorțului în Statele care aplică legea lor națională în toate situațiile. Ca o consecință, Regatul Unit a ales să se sustragă, printr-o declarație unilaterală, de la aplicarea acestui Regulament (*opt-out*) în ce privește dispozițiile art. 20, înțelegând să se supună numai acelor norme ce privesc competența instanțelor.

Chestiunile ce privesc familia și căsătoria sunt foarte sensibile și ele reprezintă esența tradițiilor naționale ale Statelor Membre, și de aceea, nu e de mirare că Propunerea Comisiei nu s-a bucurat de un suport majoritar din partea tuturor statelor. Ea a fost respinsă, în principal, de Suedia, care nu este pregătită să accepte aplicarea unei legi străine de către instanțele sale.

În această situație, soluția găsită de Consiliu a fost de a apela la procedura cooperării consolidate²³, care permite țărilor o dezvoltare mai rapidă în domeniile libertății, securității și justiției, respectând totodată principiile și obiectivele Comunității Europene. În consecință, unele țări membre vor putea

²² Acest amendament are scopul de a soluționa problemele cu care se confruntă femeile din statele terțe care doresc să obțină divorțul ori separația legală într-un Stat Membru.

²³ Art. 40, 40a și 40b din Tratatul privind Uniunea Europeană

continua discuțiile privind aplicarea legislației comune în materie de divorț, în timp ce altele vor putea alege să nu participe.

Drept urmare, pentru a putea trece peste dreptul de veto al Suediei, un număr de 9 state²⁴, printre care și România, și-au exprimat voința în sensul adoptării unei legislații comune în materie de divorț, sesizând Comisia Europeană pentru ca aceasta să pregătească o propunere normativă pentru activarea, pentru prima dată, a acestei metode de cooperare. Comisia va depune o astfel de propunere până la sfârșitul anului în curs (2008 n.n.), beneficiind de sprijin și din partea altor state, care și-au manifestat interesul în acest sens²⁵, putând asista la o „Europă în două-viteze”, lucru fără precedent, și ale cărei efecte nu sunt, deocamdată, cunoscute²⁶.

Summary

Considering the process of unification and harmonization of family law in the European Union, one can say that a lot of work has been done in the past twenty years. However, all the existing Community legal instruments in the field of family law deal only with the questions of procedure, namely the problems of jurisdiction and recognition. The same statement applies to divorce, legal separation and marriage annulment (matrimonial matters), the family law instruments which are in the focus of this paper. This paper will mainly focus on the problems caused by this legal gap and the possible ways forward proposed by The Green Paper. The Commission has recently launched a Proposal for a Council Regulation amending Brussels IIbis Regulation as regards jurisdiction and introducing rules concerning applicable law in matrimonial matters. This Proposal, aimed primarily to harmonize conflict-of-law rules, represents a significant progress for the benefit of the EU citizens as it greatly diminishes problems of legal uncertainty and unpredictability both for the spouses and the legal practitioners.

²⁴ Este vorba de Austria, Franța, Grecia, Italia, Luxemburg, România, Slovenia, Spania și Ungaria.

²⁵ Belgia, Germania, Lituania și Portugalia.

²⁶ James McConalogue și Margarida Vasconcelos, *We have a “two speed” Europe for cross border divorce law*, pe <http://europeanfoundation.blogspot.com/2008/09/we-have-two-speed-europe-for-cross.html>, (consultat la 23.10.2008).

